

Л. І. Бабенко

БРОНЗОВА БУТЕРОЛЬ ТА БІМЕТАЛЕВИЙ МЕЧ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

Статтю присвячено публікації бронзової бутеролі з фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, пошуку ймовірних джерел її походження та аналізу можливого зв'язку з безпаспортним біметалевим мечем з довоєнної колекції музею.

Ключові слова: скіфська культура, бутероль, біметалевий меч, археологічна виставка у Харкові, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова.

У науковому доробку Варвари Андріївни Іллінської є чимало праць, що складають золотий фонд скіфознавства. До останніх безперечно належить і публікація матеріалів розкопок Реп'яхуватої Могили, що стала еталонним комплексом серед пам'яток скіфської архаїки (Ільїнская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 33, 54). Одним із яскравих предметів поховального інвентарю цього кургану є бронзова бутероль у вигляді голівки хижого птаха, яка завдяки документованому контексту набула значення опорної серед знахідок подібного кола.

Бронзова бутероль подібного типу є і в археологічній колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (далі ХІМ; інвентарний номер Арх-32/35). Цю бутероль нещодавно ввів до наукового обігу Р. В. Зимовець, який опублікував фотографію предмета й надав лаконічну інформацію про можливе його походження (2016, с. 77, рис. 2; 5: 5). Однак вичерпної інформації про бутероль ця публікація не дає. На момент фотографування бутероль знаходилася в експозиції музею, тому знімок можна було виконати лише через скло вітрини, без масштабу і з одного боку. З цієї ж причини відсутні дані про параметри бутеролі. Нарешті,

більш ґрунтовної розвідки потребує і історія виявлення бутеролі, що вирізняється наявністю певних нюансів.

Бутероль репрезентована втулкою, що закінчується голівкою хижого птаха. У перетині втулка має ромбоподібну форму і поволі звужується у бік голівки. Зверху та знизу (по відношенню до голівки) втулка має виразні ребра, з обох боків вони більш згладжені. Отже форма втулки більш близька не до конуса, а до зрізаної піраміди з чотирикутною основою. По краю втулка має дві пари округлих наскрізних отворів, призначених для кріплення на дерев'яну основу піхов. Пташина голівка передана трьома виразними елементами — очницями з оком, дзьобом та язичком. Очниці з оком усередині гіпертрофовані, добре виражені рельєфно та майже на половину свого розміру підіймаються вище лінії втулки та дзьоба. У кожному з очних яблук округлим поглибленням позначені зіниці. Дзьоб розкритий, його абрис має форму асиметричного овалу. Наддзьобок широкий, масивний, загнутий донизу та загострений на кінці. У нижній частині наддзьобок має рельєфний повздовжній витончений уступ. Піддзьобок більш тонкий, майже прямий, ледь звужений до кінця. Кінчик піддзьобка відламано, але збереженість гострого кінця наддзьобка дозволяє дійти висновку, що і у непошкодженому вигляді наддзьобок і піддзьобок не були з'єднаними і між ними був невеликий проміжок. Язик виразний, довгий, загострений на кінці та ледь піднятий догори (рис. 1).

Відсутність ознак ливарних швів дозволяє зробити припущення про можливе виготовлення бутеролі в техніці лиття за втраченою восковою моделлю. Бутероль має пошкодження су-

Рис. 1. Бутероль з колекції ХІМ (фото Л. І. Бабенка)

часного характеру у вигляді вм'ятини на краю втулки, що розірвала один із отворів, а також тріщини по боковому ребру на половину довжини втулки.

Параметри бутеролі наступні. Загальна довжина — 6,4 см. Розміри перетину втулки біля основи — $2,7 \times 1,9$ см, біля пташиної голівки — $2,3 \times 1$ см. Глибина втулки — 4,4 см. Діаметр зовнішнього контуру овалу очниці — $1,8 \times 1,5$ см. Діаметр отворів на краю втулки — 0,5 см.

Бутеролі подібного типу неодноразово привертала увагу дослідників. Останнім часом їм було присвячено дві спеціальні роботи, де репрезентовані вичерпні вибірки знахідок подібних прикрас піхов меча та висвітлено історію їх вивчення, а також проблеми хронології, генези мотиву тощо (Вольная 2015; Зимовец 2016). Побіжно тих чи інших проблем, пов'язаних з вивченням бутеролей у вигляді пташиної голівки, торкалися багато інших дослідників у статтях, монографіях чи дисертаційних роботах (Мошинський 2006, с. 17, 18; Новичихин 2006, с. 50—52; Скорый, Зимовец 2014, с. 39—44; Канторович 2015, с. 666—668; Полидович 2015, с. 154—159; Топал 2015, с. 63—74; 2018, с. 50, 51, 287—289; Шелехань 2016; Торал 2015, р. 39—43; Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 114—117 та інші). За зовнішнім виглядом наконечник піхов з Харківського історичного музею найбільш схожий на бутеролі з Реп'яхуватої Могили, острова Зміїний та

ряду інших пам'яток. Саме дві останні знахідки були виділені А. М. Новичихиним у другу групу бутеролей «скіфського» типу (2006, с. 51). О. П. Мошинський, а вслід за ним і Г. М. Вольная подібні бутеролі в окремий тип не виділяли, а вважали їх «реплікою», одним із варіантів розвитку кавказьких наконечників — щоправда О. П. Мошинський вважав за прототипи усі кавказькі наконечники піхов (Мошинський 2006, с. 17), а Г. М. Вольная відводила цю роль бутеролям виділеного нею першого типу (Вольная 2015, с. 21, 26, 27, рис. 3: 1). Але з розширенням кола подібних знахідок погляди на існування окремого типу стають усталеними. Д. О. Топал об'єднав їх у причорноморську різновидність бутеролей — «тип Матусів», до якого відніс шість знахідок. Окрім бутеролей з Реп'яхуватої Могили та острова Зміїний, до нього ввійшли дві кримські знахідки (Скорый, Зимовец 2014, с. 39, 40, кат. 31, 32), а також наконечники з Пашківського городища (Пьянков 2005, с. 449, рис. 1) та Ніспоренського району (Топал 2014, с. 23, рис. 2: 4; 2015, с. 70, рис. 4: 21—26; 5; Торал 2015, р. 42, fig. 5: 21—26; 6). Виділений Р. В. Зимовцем тип «Реп'яхувата Могила» репрезентований п'ятьма екземплярами і дещо вирізняється від попередньої вибірки за складом. До нього дослідник не зарахував пашківську і ніспоренську бутеролі, але доповнив «харківським» наконечником, — підкресливши «некавказьку» локалізацію знахідок, що походять виключно з Північного

Причорномор'я, Середнього Подніпров'я та Криму (Зимовец 2016, с. 77, 79—81). Звісно, подібні висновки, побудовані на аналізі лише чотирьох предметів, з яких лише «епонімна» бутероль надійно задокументована, не можна вважати остаточними. Але якщо вони знайдуть підтвердження у майбутньому, це певним чином, хоча б гіпотетично, дасть змогу окреслити можливу територію походження і бутеролі з Харківського історичного музею.

У цьому разі є сенс скрупульозніше дослідити історію надходження харківської бутеролі до колекції музею, що вирізняється певними нюансами та є доволі заплутана. Як відомо, друга світова війна та окупація Харкова німецькими військами спричинили катастрофічні наслідки для колекцій міських музеїв. Частина з них була втрачена під час евакуації на схід, внаслідок попадання авіабомби у вагон з експонатами декількох харківських музеїв на станції Алексеевка Белгородської області. У 1944 р. залишки врятованої колекції повернулися до Харкова з Уфи далеко не у повному складі. Колекції, що залишилися у місті, неодноразово грабувалися окупантами. У 1942 р., на базі об'єднаних фондів історичного музею та Археологічного музею Харківського університету, була відкрита археологічна виставка, знищена пожежею у лютому 1943 р. Частину експонатів було врятовано проведеними на згарищі у 1943—45 рр. розкопками під керівництвом І. Ф. Левицького. Але під час цих буремних подій було повністю втрачено облікову документацію. Отже всі експонати — і повернені з евакуації, і збережені в окупації — фактично втратили паспорт. Для частини предметів вдалося відновити інформацію про їх походження — завдяки публікаціям довоєнного часу чи з пам'яті співробітників музею, хоча подекуди могли вкратися помилки, як при атрибуції експонатів (наприклад, срібні наконечники ніжок притронного табурета були визначені як навершя скіфських прапорів), так і спроб визначити їх походження — зокрема, багато речей, навіть інших епох (з Вознесенського скарбу тощо), були віднесені до Олександропільського кургану. Однак значна кількість експонатів, серед яких чимало атрактивних, так і залишилась неатрибутованою. У травні 1951 р. музей лишився єдиного фахового археолога — через хворобливий стан здоров'я І. Ф. Левицький вимушений був звільнитися, а наступного року Івана Федоровича не стало. На початку 1952 р. були розпочаті роботи по відновленню облікової документації, і по новоствореній групі зберігання «Археологія» стали заповнювати інвентарні книги. Але цього ж року робота по інвентаризації колекції була призупинена через реорганізацію музею — 25 жовтня 1952 р. вийшов наказ № 148, згідно якого «з метою покращення організаційно-методичної та культурно-просвітницької роботи» передбачалося «відділ первісного суспіль-

ства зберегти в експозиційній структурі в такому ж об'ємі, як він є, а штатну посаду заввідділом вивільнити та передати у знов утворений відділ радянської історії». Інакше кажучи, у експозиції музею розділ, присвячений найдавнішому минулому, залишався, але відділ первісного суспільства було ліквідовано (Бабенко 2011, с. 6—12).

Однак археологічний напрямок у роботі музею все ж зберігався і до відновлення у 1968 р. у структурі закладу відділу археології. У вересні 1955 р. на роботу до відділу феодалізму історичного музею було зараховано Є. В. Пузакова, який, по можливості, займався археологічними дослідженнями на Харківщині.

Саме за таких умов у липні 1957 р. до музею надійшов так званий «Харківський скарб». Згідно Акту передачі до Харківського Державного історичного музею це сталося 10 липня 1957 р. Сам «скарб» начебто було знайдено місцевими учнями О. Глазковим та Ю. Шаболтасом за адресою вул. Шота Руставелі, 25, на подвір'ї школи-інтернату № 3 і за порадою студента педінституту К. Нікіткіна передано до музею. Скарб дуже строкатий за складом і налічує 236 предметів різних епох — від неоліту до середньовіччя та нового часу. Зокрема, до нього ввійшли крем'яні знаряддя праці та фрагменти глиняного посуду епохи неоліту та бронзової доби (а також кам'яна сокира цього часу), предмети озброєння та прикраси скіфської доби, старожитності салтівської культури та давньоруського часу, глиняні козацькі люльки тощо, частина — з добре помітними ознаками перебування у вогні. Є. В. Пузаков, який присвятив цій знахідці декілька публікацій у місцевих газетах, вважав, що «її збирачем була російська людина, патріот, який закопав у землю колекцію, щоб вона не дісталась ворогові й не загинула» (Пузаков 1959, с. 4). Подібна «історія» походження скарбу не дуже правдоподібна. Речі скарбу безперечно походять з колекцій харківських музеїв, але важливо визначити можливий час та обставини його «формування».

За рядом побічних ознак можна припустити походження «Харківського скарбу» саме з археологічної виставки. Про це свідчить, окрім слідів вогню на деяких предметах та старих інвентарних номерів, культурно-хронологічний діапазон речей зі скарбу — від кам'яної доби до козацьких часів, що повністю відповідає тематичній структурі археологічної виставки, де був репрезентований період від кам'яної доби (кімнати 1 і 2 «Палеоліт», «Неоліт») до Київської Русі і монгольського часу (кімнати 7 і 8), а закінчувалася виставка «етнографічним» розділом «Народне мистецтво до більшовизму» («Volkskunst vor dem Bolschewismus», кімната 9; Kurzer... б. р., S. 149—153). Але «потрапити» у «скарб» ці речі могли по-різному.

Окрім «офіційних» розкопок згарища виставки І. Ф. Левицьким, докласти руки до цієї спра-

ви могли і інші шукачі. Зокрема, у колекції Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна знаходиться певна кількість предметів з Олександропільського кургану, що надійшла до музею за невідомих обставин у 1945 р. (Задников 2019, с. 285—294). Колекція Олександропільського кургану та ще п'яти скіфських курганів була передана за рішенням Паритетної комісії з Ермітажу до Харкова у 1932 р. саме до історичного музею, а у війну — частково евакуйована, частково залучена до побудови археологічної виставки. І скоріш за все ці речі були кимось також підібрані на згарищі виставки і передані до університетського музею «неофіційно», без оформлення будь-якої документації (Бабенко 2018, с. 599). Але так само до згарища могли навідуватися і інші сторонні особи, щоб задовольнити свій пошуковий інтерес. Покопирсавшись на попелищі, можна було знайти сотню-другу предметів для власної «колекції». Потім же, втрапивши до неї інтерес, чи побоюючись негативних наслідків за вчинене, прикопати «скарб» на подвір'ї, де згодом на нього натрапили підлітки.

Серед старожилів історичного музею побувало і інше припущення щодо походження цього «скарбу», яке пов'язувалося з можливою його містифікацією. Адже після ліквідації відділу первісного суспільства було призупинено відновлення інвентарних книг по групі «Археологія» і частина предметів, у тому числі зі згарища археологічної виставки, залишалася не облікованою. І співробітник музею Є. В. Пузаков, який охоче співпрацював зі школярами¹ та мав потяг до написання статей до місцевих газет, не встояв перед спокусою створити невеличку «сенсацію» місцевого штибу, підібравши з не облікованих предметів археологічної колекції більш-менш атрактивні речі та залучивши до цієї справи знайомих підлітків².

Незалежно від того, яке з двох припущень ближче до істини, безсумнівним є зв'язок предметів «Харківського скарбу» з археологічною виставкою 1942—43 рр. у Харкові. У цьому випадку є сенс звернути увагу на ще один «безпаспортний» предмет з археологічної колекції ХІМ. Мова йде про біметалевий меч з залізним клинком та бронзовим руків'ям (рис. 2; 3). Меч достеменно було знайдено І. Ф. Левицьким при розкопках згарища археологічної виставки

Рис. 2. Біметалевий меч з колекції ХІМ (фото Л. І. Бабенка)

(Бабенко 2006, с. 53). Таким чином, і бутероль і біметалевий меч були задіяні при побудові археологічної виставки, отже мають щонайменш

1. Так, у Звіті про дослідження експедиції музею у тому ж таки 1957 р. Є. В. Пузаков згадує про активну участь 230 учнів середніх шкіл Харкова та інших міст області (Пузаков 1958, с. 5).

2. Я розшукав родичів Ю. В. Шаболтаса, який, як виявилось, все життя мешкав за адресою вул. Шота Руставелі, 25, кв. 1. На жаль, Юрій Васильович помер ще у 1998 р. Зі слів дружини він ніколи не згадував про цю дитячу пригоду, що говорить про несуттєвість цієї події у його житті та можливу особисту непричетність до неї.

Рис. 3. Рукоять біметалевого меча з колекції ХІМ (фото Л. І. Бабенка)

Рис. 4. Фрагменти рукоятей біметалевих мечів та бутеролі з могильників Кумбулта та Фаскау на Північному Кавказі, без масштабу (1, 2, 4, 5 — Уварова 1900; 3 — Крупнов 1960)

спільну проміжну ланку походження — в один і той же час перебували в одному місці. Однак цікаво проаналізувати вірогідність спільного первісного джерела для обох предметів, документована інформація про походження яких втрачена, адже вони належать до одного культурного і хронологічного контексту та пов'язані між собою функціонально.

Варто зазначити, що оформлені у вигляді голівки хижого птаха бронзові бутеролі доволі рідкісні — на наш час, враховуючи як випадкові знахідки, так і матеріали з розкопок на теренах від Кавказу і Волги до Румунії, налічується менше тридцяти екземплярів (Вольная 2015, с. 19—31; Зимовец 2016, с. 76—88; Топал 2015, с. 63—74; 2018, с. 50, 51, 287—289). У багатьох випадках, коли бутеролі були знайдені у похованнях, вони очікувано супроводжувалися знахідками мечів. Зокрема, комплекти мечів та бутеролей у вигляді голівки птаха виявлені у похованнях Нижньо-Чегемського та Старшого Ахмилівського могильників, Реп'яховатій Могили, похованні кургану 127 в урочищі Марченки поблизу Більського городища (Акритас

1961, табл. III: 9; Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 11: 6; 12: 1—3; Чижевский 2008, рис. 33: 7; Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 114-117, рис. 8—10). Піхви меча з поховання 246 Тлійського могильника мали схожу кістяну бутероль (Вольная 2015, рис. 1: 14), а закінчення піхов парадного меча з поховання біля с. Фірмініш було оформлене у вигляді стилізованої голівки птаха (Vulpe 1990, Taf. 3: 11). Кінчик клинка залізного меча зберігся всередині однієї бутеролі з Фаскау (Уварова 1900, с. 275, 276, табл. СХL: 4).

Знахідки біметалевих мечів також не вирізняються високою репрезентативністю — відомо загалом трохи більше 20 екземплярів, що походять переважно з випадкових знахідок та зруйнованих поховань (Бабенко 2006; Ворошилов 2006; 2007; Топал 2015; Торал 2015). Бронзова бутероль — у вигляді згорнутої у кільце пантери — супроводжувала біметалевий меч з кургану біля хут. Степной (Виноградов 1974, с. 259, 260, рис. 1). Спільних знахідок біметалевих мечів та бронзових бутеролей у вигляді голівки птаха начебто невідомо. Але є сенс звернути увагу на декілька знахідок з Кавказу. Свого часу П. С. Уварова опублікувала зображення уламків руків'їв двох біметалевих мечів з могильника поблизу с. Кумбулта (рис. 4: 1, 2; Уварова 1900, табл. ХCV: 3, 4) та двох бутеролей у вигляді голівки птаха з Фаскау (рис. 4: 4, 5; Уварова 1900, табл. СХV: 4, 5). Пізніше фрагмент перехрестя меча з частиною руків'я з могильника Фаскау поблизу с. Галіат ввів до обігу Є. І. Крупнов (рис. 4: 3; Крупнов 1960, табл. ХХХ: 3). Згодом виявилось, що фрагмент меча з Фаскау, опублікований Є. І. Крупновим і фрагмент рукояті одного з мечів з Кумбулти за П. С. Уваровою (рис. 4: 1), є уламками одного меча — чи то з Фаскау, чи то з Кумбулти (Бабенко 2006, с. 53, 54; 2010). Можна напевне стверджувати, що при обліку, збереженні чи публікації паспорти предметів з двох могильників були переплутані. А тому не виключено, що уламки обох мечів і дві бронзові бутеролі пов'язані між собою і кожна з пар — бутероль і фрагмент руків'я — походять з одного поховання, тобто, ці дві бутеролі прикрашали піхви біметалевих мечів.

Якщо зараз знахідки і бронзових бутеролей, і біметалевих мечів репрезентовані невеликою кількістю, то у довоєнний час вони складали категорію зовсім рідкісних, майже унікальних знахідок. Так, були відомі бутеролі з Фаскау та Верхньо-Кобанського могильників (Уварова 1900, табл. СХV: 4, 5; рис. 80) та з острова Зміїний (Левки), що була привезена в Одеський музей після 1841 року (Островерхов, Охотников 1989, с. 55). З біметалевих мечів можна назвати знахідки з Кумбулти (?) (Уварова 1900, табл. ХCV: 3, 4), кургану 2 біля с. Райгород (Ханенко, Ханенко 1900, табл. XXXVIII: 166) та з пагорбу Стеньки Разіна біля с. Лапоть побли-

зу м. Камішин Саратовської області (Шкурко 1962, с. 98, 100, рис. 4). Отже «харківські» бутероль і меч є п'ятими, кожен у своїй серії, з довоєнних знахідок. Тому зважаючи вірогідність можливого зв'язку між ними, цілком доречно сформулювати це питання дещо інакше, а саме — чи можуть два виключно рідкісні предмети, що існували в одному хронологічному та культурному контексті та були пов'язані між собою функціонально, потрапити у музейну колекцію незалежно одне від одного? Це можливо, хоча і дуже мало ймовірно, майже фантастично. Але припущення про вірогідний зв'язок між ними буде залишатися гіпотетичним, допоки не отримає документального підтвердження. Відшукати його можна серед матеріалів, присвячених організації археологічної виставки 1942 р. у Харкові, зі згарищ якої походять обидва предмети, можливо це станеться у майбутньому.

Отже, скоріш за все, до війни обидва предмети перебували у фондах одного з харківських музеїв — історичного або археологічного музею університету, колекції яких були залучені при створенні археологічної виставки. Хоча не слід виключати і інше джерело їх надходження на виставку, визначити яке можна лише за архівними матеріалами, якщо такі знайдуться. У цьому випадку ми отримаємо ще один яскравий комплекс скіфської архаїки, що доповнить джерельну базу скіфознавства. Свого часу було зроблене припущення про можливе місцеве походження біметалевого меча з Харківського історичного музею (Бабенко 2006, с. 56). Якщо зв'язок бутеролі з біметалевим мечем буде доведено, то, враховуючи належність «харківського» наконечника піхов до причорноморського типу бутеролей, відповідна локація обох предметів отримає додаткову аргументацію.

ЛІТЕРАТУРА

- Акритас, П. Г. 1961. Археологические исследования Чегемского ущелья в 1959 г. *Сборник статей по истории Кабардино-Балкарии*, IX, с. 177-192.
- Бабенко, Л. И. 2010. О некоторых биметаллических мечах скифского времени с территории Кавказа. В: *Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Магас, 26—30 апреля 2010 г. Тезисы докладов*. Магас: Пилигрим, с. 26-28.
- Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В. Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: Олег Филюк, с. 591-627.
- Бабенко, Л. И. 2006. Біметалевий меч скіфського часу з колекції Харківського історичного музею. *Археологія*, 2, с. 53-57.
- Бабенко, Л. И. 2011. Короткий нарис історії відділу археології Харківського історичного музею. В: Аксьонов, В. С., Бабенко, Л. И. (укл.). *Відділ археології Харківського історичного музею (1991—2010): Бібліографічний покажчик*. Харків: Мачулін, с. 5-16.

Виноградов, В. Б. 1974. Новые находки предметов скифо-сибирского звериного стиля в Чечено-Ингушетии. *Советская археология*, 4, с. 258-263.

Вольная, Г. Н. 2015. Наконечники ножен с изображением головы птицы из памятников раннего железного века Центрального Кавказа и их аналогии в скифо-сибирском зверином стиле. *Российская Археология*, 1, с. 19-31.

Ворошилов, А. Н. 2006. Бронзовое и биметаллическое клинковое оружие скифского типа Восточной Европы и Кавказа. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 34-45.

Ворошилов, А. Н. 2007. Биметаллические мечи скифского времени из междуречья Дона и Волги. *Российская Археология*, 3, с. 150-156.

Задников, С. А. 2019. Коллекция предметов из Александропольского кургана в собрании Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 285-294.

Зимовец, Р. В. 2016. О локальных особенностях бронзовых бутеролов в виде головы хищной птицы. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 76-88.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-63.

Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Диссертация д. и. н. МГУ.

Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: АН СССР.

Мошинский, А. П. 2006. *Древности Горной Дигории. VII—IV вв. до н. э.* Труды ГИМ, 154. Москва.

Новичихин, А. М. 2006. *Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. (по материалам погребальных памятников)*. Анапа: РИО СГУТ и КД.

Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 1989. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-67.

Полидович, Ю. Б. 2015. Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: Издательство ЮНЦ РАН, с. 153-161.

Пузаков, Е. В. 1958. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне реки Северского Донца в 1957 г.* НА ИА НАН України, ф. 2884, 1957/18.

Пузаков, Е. 1959. Цінна археологічна колекція. *Соціалістична Харківщина*, 24 лютого, 41 (10016), с. 4.

Пьянков, А. В. 2005. Бронзовый зооморфный наконечник акинака из фондов Краснодарского музея-заповедника. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 448-450.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2014. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев: Олег Філок.

Скорый, С. А., Окатенко, В. Н., Зимовец, Р. В. 2020. Скифское архаическое погребение в урочище Марченки близ Бельского городища. *Археологическое наследие*, 1 (3), с. 113-134.

Топал, Д. А. 2014. Акинаки на западных рубежах Скифии. Находки скифских мечей и кинжалов с территории Республики Молдова. *Tyragetia*, 8, 1, с. 7-43.

Топал, Д. А. 2015. Биметаллические акинаки типа Гудермес и использование бронзы в изготовлении раннескифского клинкового оружия. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 54-79.

Топал, Д. 2018. *Скифское клинковое вооружение VII—IV вв. до н. э. (юго-запад Восточной Европы)*. Диссертация доктора истории. Центр археологии Института культурного наследия АН Молдовы.

Уварова, П. С. 1900. *Могильники Северного Кавказа*. Материалы по археологии Кавказа, VIII. Москва: А.И. Мамонтов.

Ханенко, Б. Н., Ханенко, В. И. 1900. *Древности Приднепровья*, III.

Чижевский, А. А. 2008. *Погребальные памятники населения Волго-Камья в финале бронзового — раннем железном веках: преданьянская и ананьинская культурно-исторические области*. Казань: Школа.

Шелехань, О. В. 2016. *Мечі та кинджали скіфського часу Східноєвропейського Лисостепу*. Диссертация к. і. н. ІА НАН України.

Шкурко, А. И. 1962. Скифский кинжал из Днепропетровского музея. В: Авдусин, Д. А., Янин, В. Л. (ред.). *Историко-археологический сборник*. Москва, с. 97-100.

Kurzer... б. р. *Kurzer Führer durch die Ausstellung der vorgeschichtlichen Sammlungen des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg, Abt. Vorgeschichte in Charkow*. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 149-153.

Topal, D. A. 2015. Use of bronze in the producing of Early Scythian akinakai. *Tyragetia*, 9, 1, p. 29-50.

Vulpe, A. 1990. *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*. Prähistorische Bronzefunde, VI, 9. München: C. H. Beck'sche.

REFERENCES

Akritas, P. G. 1961. Arkheologicheskie issledovaniia Chemsogo ushchelia v 1959 g. *Sbornik statei po istorii Kabardino-Balkarii*, IX, s. 177-192.

Babenko, L. I. 2010. O nekotorykh bimetallicheskih mechakh skifskogo vremeni s territorii Kavkaza. In: *Problemy khronologii i periodizatsii arkheologicheskikh pamiatnikov i kultur Severnogo Kavkaza. XXVI «Kрупnovskie chteniia» po arkheologii Severnogo Kavkaza. Magas, 26—30 aprelia 2010 g. Tezisy dokladov*. Magas: Piligrim, s. 26-28.

Babenko, L. I. 2018. Kolleksiia Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Kharkovskogo istoricheskogo muzeia imeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: Oleg Filiuk, s. 591-627.

Babenko, L. I. 2006. Bimetallevyi mech skifskoho chasu z kolektsii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu. *Arkheolohiia*, 2, s. 53-57.

Babenko, L. I. 2011. Korotkyi narys istorii viddilu arkheolohii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu. In: Aksonov, V. S., Babenko, L. I. (ukl.). *Viddil arkheolohii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu (1991—2010): Bibliografichnyi pokazhchyk*. Kharkiv: Machulin, s. 5-16.

Vinogradov, V. B. 1974. Novye nakhodki predmetov skifo-sibirskogo zverinogo stilia v Checheno-Ingushetii. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 258-263.

Volnaia, G. N. 2015. Nakonechniki nozhen s izobrazheniem golovy ptitsy iz pamiatnikov rannego zheleznoho veka Tsentralnogo Kavkaza i ikh analogii v skifo-sibirskom zverinom stile. *Rossiiskaia Arkheologiia*, 1, s. 19-31.

Voroshilov, A. N. 2006. Bronzovoe i bimetallicheskie klinkovoe oruzhie skifskogo tipa Vostochnoi Evropy i Kavkaza. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 34-45.

- Voroshilov, A. N. 2007. Bimetallicheskie mechi skifskogo vremeni iz mezhdurechia Dona i Volgi. *Rossiiskaia Arkheologiya*, 3, s. 150-156.
- Zadnikov, S. A. 2019. Kolleksiya predmetov iz Aleksandropol'skogo kurgana v sobranii Muzeya arkheologii Khar'kovskogo natsional'nogo universiteta imeni V. N. Karazina. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 285-294.
- Zimovets, R. V. 2016. O lokalnykh osobennostiakh bronzovykh buterolei v vide golovy khishchnoi ptitsy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 76-88.
- Iliiskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. don. e. u. s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 31-63.
- Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. Dissertatsiia d. i. n. MGU.
- Krupnov, E. I. 1960. *Drevniaia istoriia Severnogo Kavkaza*. Moskva: AN SSSR.
- Moshinskii, A. P. 2006. *Drevnosti Gornoi Digorii. VII—IV vv. do n. e.* Trudy GIM, 154. Moskva.
- Novichikhin, A. M. 2006. *Naselenie Zapadnogo Zakubania v pervoi polovine I tysiacheletii do n. e. (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Anapa: RIO SGUT i KD.
- Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B. 1989. O nekotorykh motivakh zverinogo stilia na pamiatnikakh iz sobraniia Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 50-67.
- Polidovich, Iu. B. 2015. Struktura i simvolika dekora nozhen mechei ranneskifskogo vremeni. In: Lukiasheko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Meliukovoi (Kagalnik, 26—29 apreliia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 153-161.
- Puzakov, E. V. 1958. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Khar'kovskogo gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia v baseine reki Sevorskogo Donsa v 1957 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 2884, 1957/18.
- Puzakov, Ye. 1959. Tsinna arkheolohichna koleksiia. *Sotsialistychna Khar'kivshchyna*, 24 liutoho, 41 (10016), s. 4.
- Piankov, A. V. 2005. Bronzovyi zoomorfnyi nakonechnik akinaka iz fondov Krasnodarskogo muzeia-zapovednika. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 448-450.
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V. 2014. *Skifskie drevnosti Kryma. Materialy odnoi koleksii*. Kiev: Oleh Filiuk.
- Skoryi, S. A., Okatenko, V. N., Zimovets, R. V. 2020. Skifskoe arkhaischeskoe pogrebenie v urochishche Marchenki bliz Belskogo gorodishcha. *Arkheologicheskoe nasledie*, 1 (3), s. 113-134.
- Topal, D. A. 2014. Akinaki na zapadnykh rubezhakh Skifii. *Nakhodki skifskikh mechei i kinzhalov s territorii Respubliki Moldova. Tyrageia*, 8, 1, s. 7-43.
- Topal, D. A. 2015. Bimetallicheskie akinaki tipa Gudermes i ispolzovanie bronzy v izgotovlenii ranneskifskogo klinkovogo oruzh'ia. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 13, s. 54-79.
- Topal, D. 2018. *Skifskoe klinkovoe vooruzhenie VII—IV vv. do n. e. (iugo-zapad Vostochnoi Evropy)*. Dissertatsiia doktora istorii. Tsentr arkheologii Instituta kulturnogo nasledii AN Moldovy.
- Uvarova, P. S. 1900. *Mogilniki Severnogo Kavkaza. Materialy po arkheologii Kavkaza, VIII*. Moskva: A. I. Mamontov.
- Khanenko, B. N., Khanenko, V. I. 1900. *Drevnosti Pridneprov'ia, III*.
- Chizhevskii, A. A. 2008. *Pogrebalnye pamiatniki nasele-niia Volgo-Kamii v finale bronzovogo — rannem zheleznom vekakh: predaninskaia i ananinskaia kulturno-istoricheskie oblasti*. Kazan: Shkola.
- Shelekhan, O. V. 2016. *Mechi ta kyndzhaly skifskoho chasu Skhidnoievropeiskoho Lisostepu*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Shkurko, A. I. 1962. Skifskii kinzhali iz Dnepropetrovskogo muzeia. In: Avdusin, D. A., Ianin, V. L. (eds.). *Istoriko-arkheologicheskii sbornik*. Moskva, s. 97-100.
- Kurzer... b. r. *Kurzer Führer durch die Ausstellung der vorge-schichtlichen Sammlungen des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg, Abt. Vorgeschichte in Charkow*. TsDAVO Ukrainy, f. 3676, op. 1, spr. 58, ark. 149-153.
- Topal, D. A. 2015. Use of bronze in the producing of Early Scythian akinakai. *Tyrageia*, 9, 1, p. 29-50.
- Vulpe, A. 1990. *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. Prähistorische Bronzefunde*, VI, 9. München: C. H. Beck'sche.

L. I. Babenko

BRONZE SCABBARD-CHAPE AND BIMETALLIC SWORD FROM M. F. SUMTsov KHARKIV HISTORICAL MUSEUM

In M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum archaeological collection a bronze scabbard-chape can be found, which has a form of a rhomb-shaped plug that ends with a head of a carnivorous bird. The bird's head is conveyed by three expressive elements — an eye in the eyesocket, a beak, and a tonguelet. Chapes of such type count a bit more than twenty exemplars, which are located preferably on the Caucasus and Northern Black Sea coastal area territories. Chape was included in the so-called «Kharkiv treasure». This treasure was supposedly found by two teenagers in their yard in 1957; they gave it to the museum. The treasure is very variegated by its content and counts 236 objects of different epochs — from the Neolithic Age to the Middle Ages and modern ages. By the range of symptoms the treasure can be linked to the Archaeological exhibition opened in occupied Kharkiv in 1942 and which was demolished by the fire in February 1943. The exhibition was based on the materials of the Historical Museum collections and the Archaeological Museum of the Kharkiv University; it demonstrated as wide chronological period as the content of the «Kharkiv treasure» was — from the Stone Age to the Cossacks times. So, apparently before the war, the chape belonged to the collection of one of these museums. The loss of the accounting records of both museums prevents from determining the more precise origin of the chape.

In the Archaeological exhibition remnants after the fire a bimetallic sword with an iron blade and bronze handle was also found. The sword and the chape belong to the same cultural and chronological context and are tied with each other functionally. At the same time, they are quite rare findings. It allows admitting a possible connection between them and their belonging to the same complex. Visually the Kharkiv chape is the closest to the findings from the Northern Black Sea coastal area, which allows defining the possible territory of origin of this complex, which is just hypothetical for now.

Keywords: Scythian culture, scabbard-chapes, bimetallic sword, archaeological exhibition in Kharkiv, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum.

Одержано 1.04.2020

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, вул. Університетська, 5, Харків, 61003, Україна.
BABENKO Leonid I., Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Universytetska str., 5, Kharkiv, 61003, Ukraine.
 ORCID: orcid.org/0000-0002-5498-9278, e-mail: babenkolnd@gmail.com.